

Oznamy

- DÚ 2 je na stránke, odovzdať do 3.12. 22:00,
budúci týždeň zverejníme DÚ3
- Budúci štvrtok 4.12.:
 - prednáška aj cvičenia bežia normálne
- Štvrtok 11.12.:
 - nepovinné prezentácie journal clubu v čase prednášky
 - cvičenia pre informatikov budú
 - biológovia ďalšie termíny dohodneme
- Termíny na konci semestra
 - DÚ 3 streda 17.12., správy zo journal clubu piatok 19.12.
 - nepovinné prezentácie journal clubu 11.12. (prípadne 18.12.)
- Termín skúšky pre informatikov?

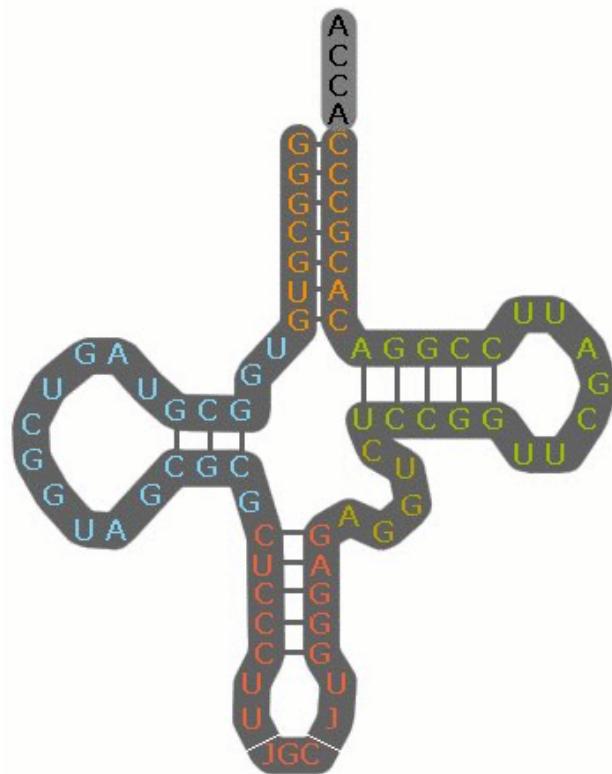
Skúška pre informatikov (BIN, INF, DAV, AIN)

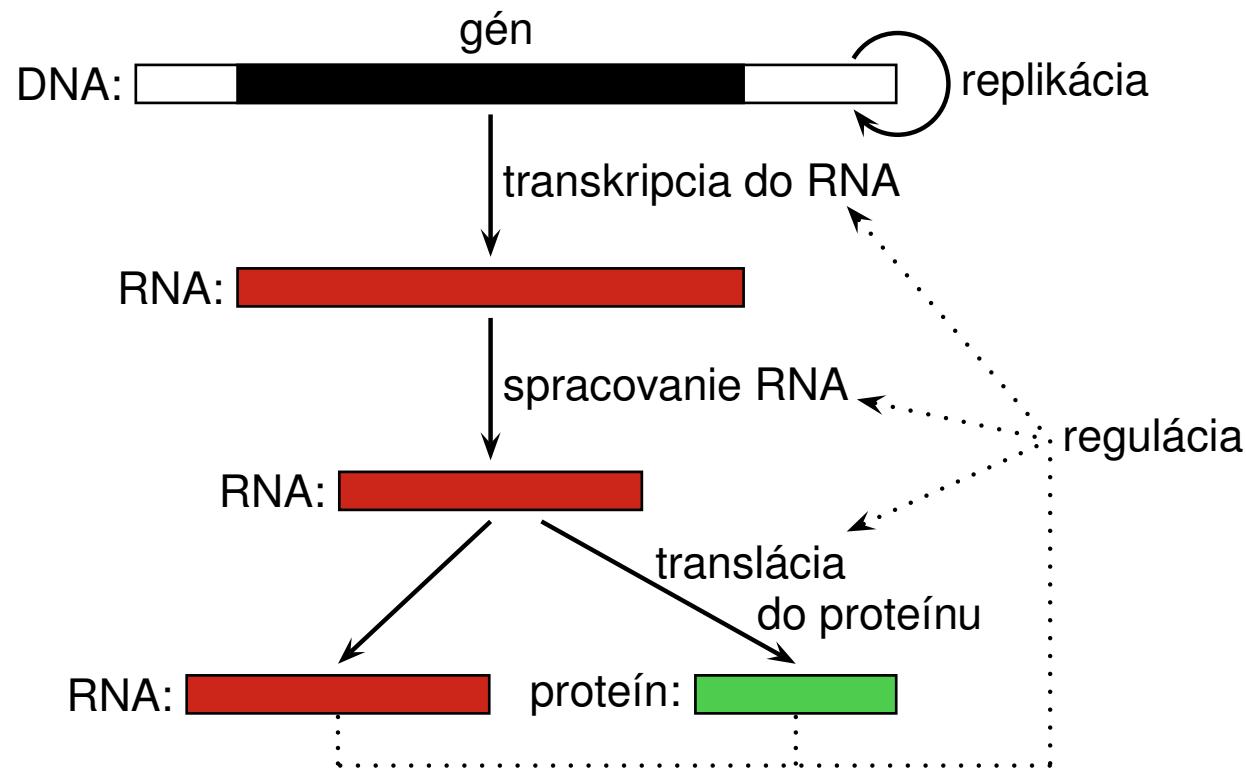
- Treba získať aspoň polovicu bodov
- Na stránke sú ukážky jednoduchých príkladov, cca 50% bodov
 - v prípade záujmu pred skúškou konzultačné hodiny
- Zvyšné príklady budú prekvapením, v minulosti sa vyskytli:
 - Krátke príklady na pochopenie základných pojmov
 - Navrhnite/modifikujte algoritmus alebo model
- Povolené pomôcky:
 - písacie potreby, ťahák 2 listy A4, jednoduchá kalkulačka

RNA

Broňa Brejová

27.11.2025

Vlastnosti RNA

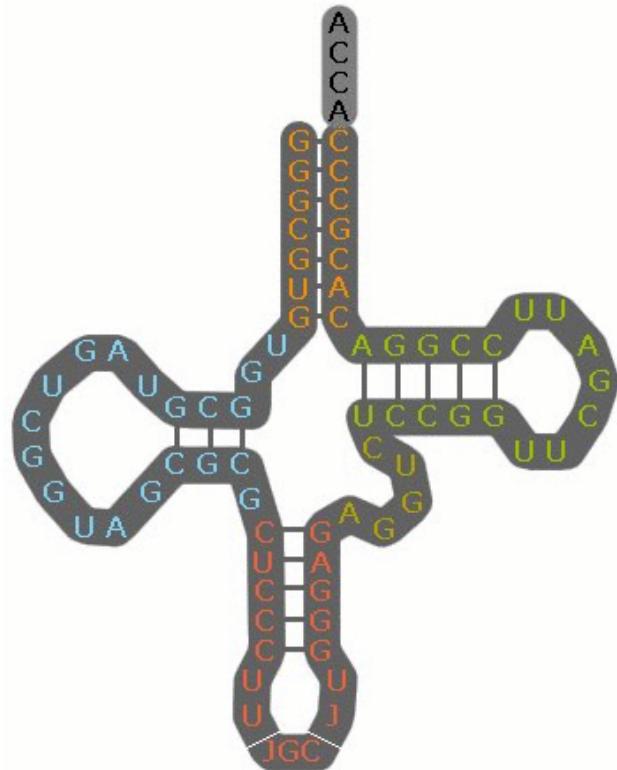
Ako sa líši od DNA?

- obsahuje ribózu namiesto deoxyribózy
- obsahuje uracil namiesto tymínu (bázy A,C,G,U)
- jednovláknové reťazce, zvyčajne kratšie
- zložitá sekundárna štruktúra: spárované komplementárne úseky
- okrem párov A-U, C-G aj nekanonické páry (napr. G-U)
- rôzne funkcie v bunke:
 - centrálna úloha pri expresii génov (mediátorová, transferová, ribozómová RNA),
 - regulácia expresie,
 - katalytické funkcie,
 - prenos genetickej informácie pre RNA vírusy

Štruktúra RNA

Príklad: transferová RNA (transfer RNA)

Sekundárna štruktúra
(secondary structure):
páry nukleotidov

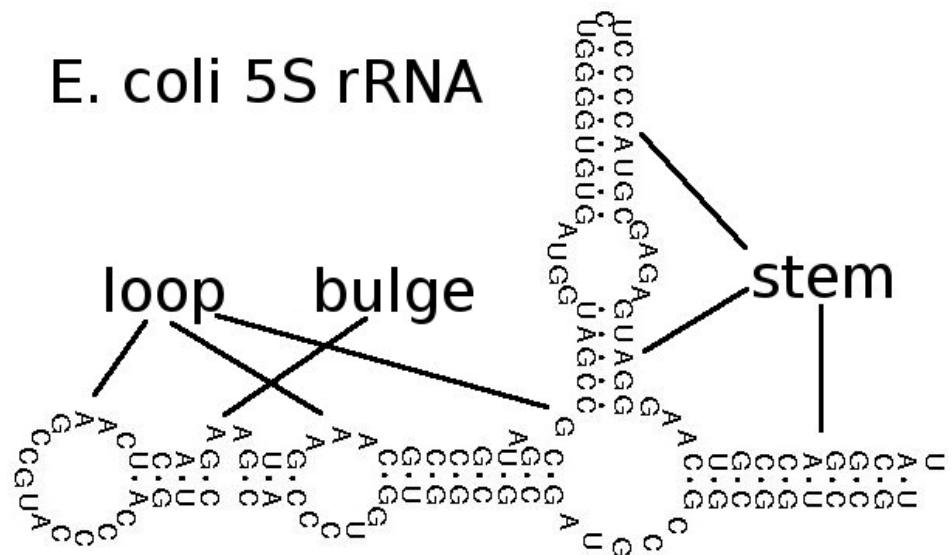

Terciárna štruktúra
(tertiary structure):
3D súradnice

Sekundárna štruktúra RNA

E. coli 5S rRNA

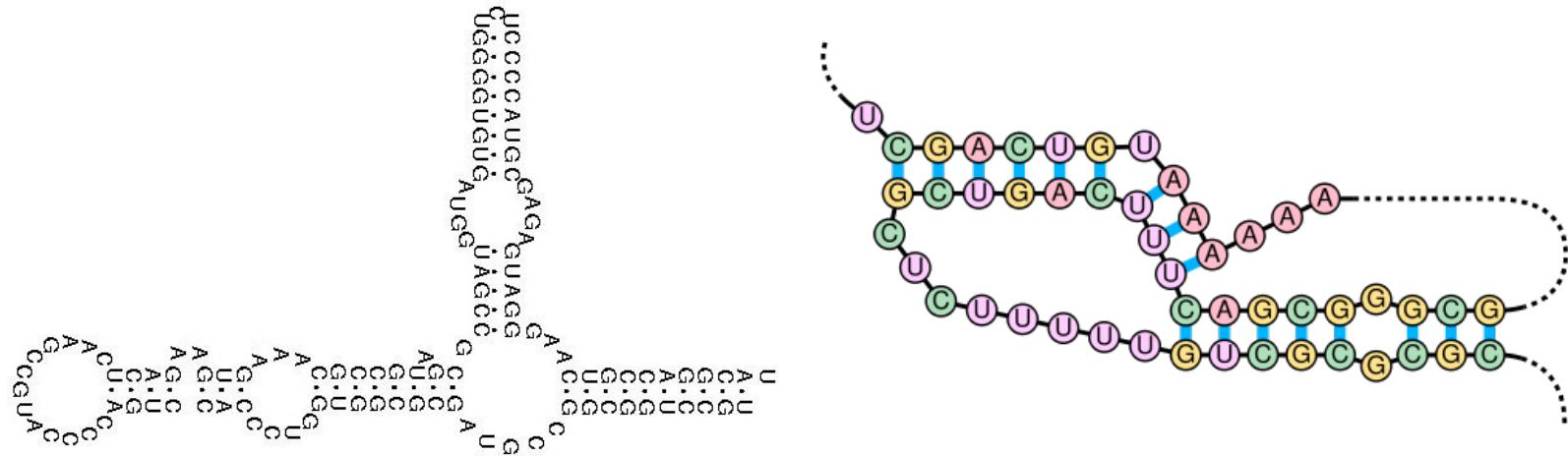

Zápis sekundárnej štruktúry pomocou závieriek:

(((((((. . . . : ((() .)) . ((()) . . .))))))))) .

UGCCUGGCGGCCGUAGCG...UAGCGCC...GGAACUGCAGGCAU

Dobre uzátvorkované výrazy vs pseudouzly

Príklad **vľavo**: spárované bázy tvoria **dobre uzátvorkovaný výraz**:

((((((((. . . (()) .) . (()) . . .))))) .

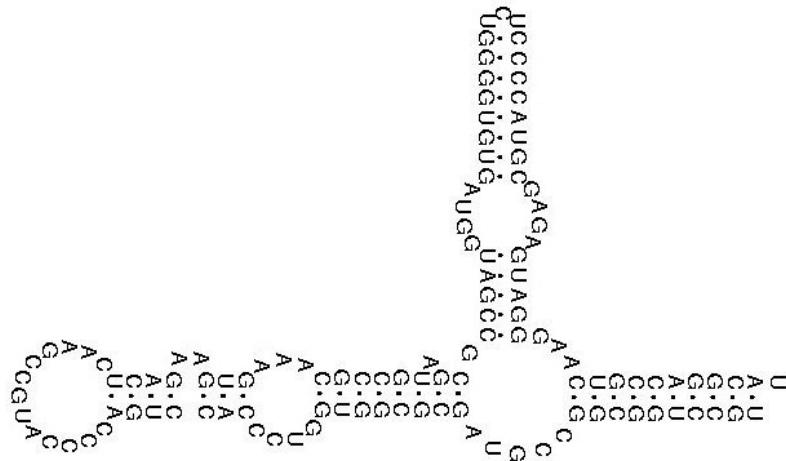
UGCCUGGCGGCCGUAGCG . . . UAGCGCC . . . GGGAACUGCAGGCAU

Príklad **vpravo**: **pseudouzol** (výnimka z dobrého uzátvorkovania)

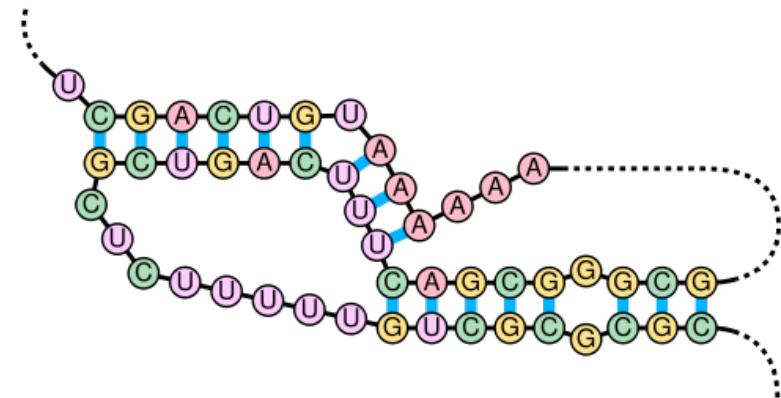
. (((((. ((. . [[[. [[[[)))))))]]]] .]]]

UCGACUGUAAGCGGGCGACUUUCAGUCGC . . . UGUCGCGCGC

Dobre uzátvorkované výrazy vs pseudouzly

bez pseudouzlu

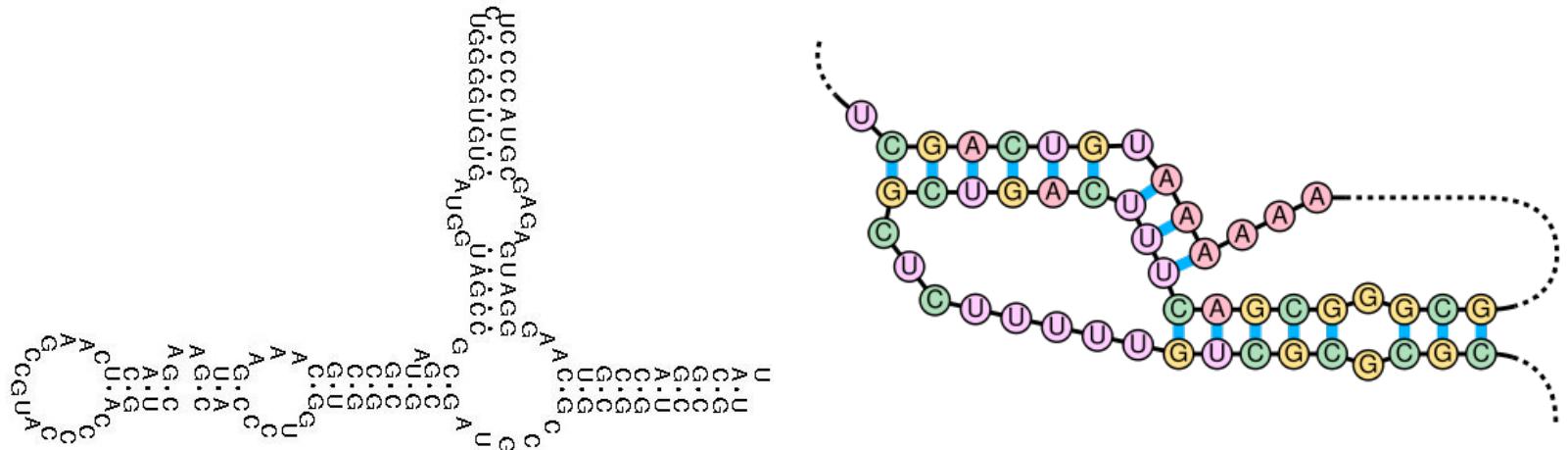

pseudouzol

Mnohé algoritmy na prácu so sekundárhou štruktúrou ignorujú pseudouzly.

Zhruba 1.4% RNA nukleotidových párov v pseudouzloch.

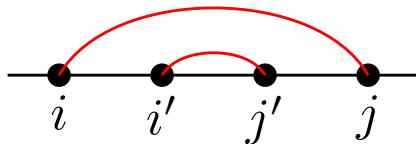
Dobre uzátvorkované výrazy vs pseudouzly

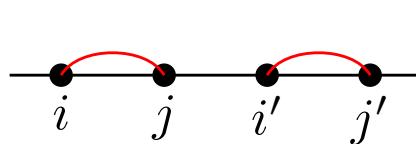
Matematické vyjadrenie štruktúry bez pseudozulov:

Ak máme páry medzi pozíciami i a j a i' a j' pričom $i < i'$,
tak bud' $i < i' < j' < j$ alebo $i < j < i' < j'$.

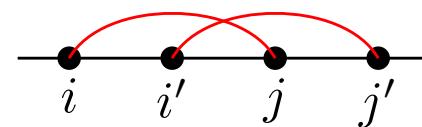
dobre:

dobre:

zle:

Problém: určovanie štruktúry RNA

Vstup: RNA sekvencia

Cieľ: nájsť spárované bázy

Veľmi zjednodušená formulácia: nájdi dobre uzátvorkované spárovanie s najväčším počtom komplementárnych párov A-U, C-G.

Príklad:

Vstup: ((. ((())) (((.))))))

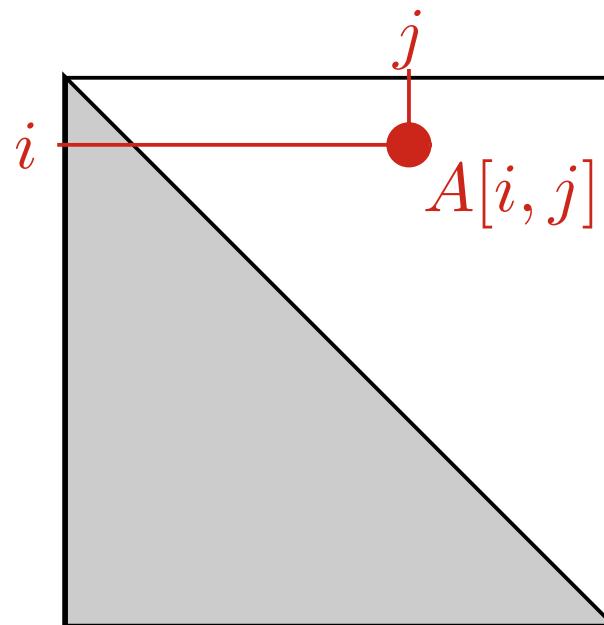
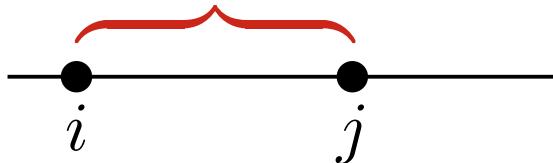
Výstup: GAACACAUGUAAAUUUGUC

Nussinovovej algoritmus

Dynamické programovanie:

Majme RNA x_1, \dots, x_n .

Nech $A[i, j]$ je maximálny počet párov v podreťazci x_i, x_{i+1}, \dots, x_j .

Nussinovovej algoritmus

Dynamické programovanie:

Majme RNA x_1, \dots, x_n .

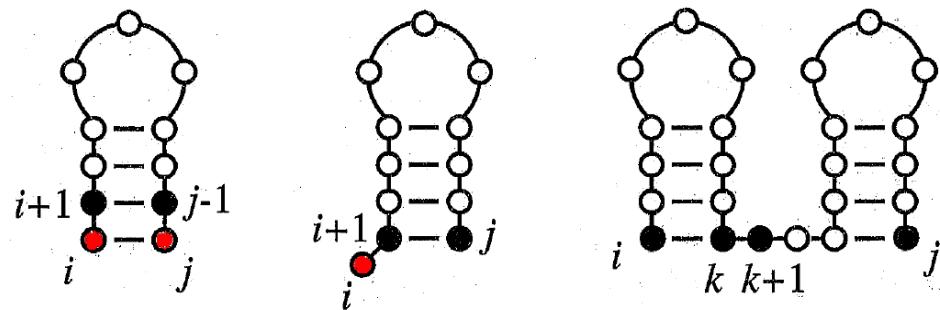
Nech $A[i, j]$ je maximálny počet párov v podreťazci x_i, x_{i+1}, \dots, x_j .

Rekurencia:

Podreťazce dĺžky 1: žiadne páry $A[i, i] = 0$

Dlhšie podreťazce: 3 prípady

- x_i a x_j sú pár: $A[i, j] = A[i + 1, j - 1] + 1$
- x_i je nespárované: $A[i, j] = A[i + 1, j]$
- x_i je pár s x_k pre $i < k < j$: $A[i, j] = A[i, k] + A[k + 1, j]$

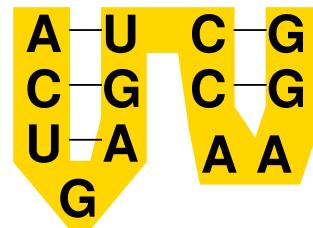

Rekurencia: $A[i, j] = \max \begin{cases} A[i + 1, j - 1] + c(x_i, x_j), \\ A[i + 1, j], \\ \max_{k=i+1 \dots j-1} \{A[i, k] + A[k + 1, j]\} \end{cases}$

	A	C	U	G	A	G	U	C	C	A	A	G	G
A	0	0	1	1	1	2	3	3	3	3	3	4	5
C	0	0	1	1	1	2	2	2	2	3	3	3	4
U	0	0	1	1	1	2	2	2	3	3	3	3	3
G	0	0	0	1	2	2	2	2	2	3	3	3	3
A	0	0	1	1	1	1	1	1	1	2	3		
G	0	0	1	1	1	1	1	1	1	2	2		
U	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	2		
C	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	2		
C	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	2		
A	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	2		
A	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0		
G	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0		
G	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0		

$$c(x_i, x_j) = \begin{cases} 1 & \text{ak } x_i - x_j \text{ môže byť párske} \\ 0 & \text{inak} \end{cases}$$

$$A[i, j] = 0 \text{ pre } i \geq j$$

Zložitosť:

$O(n^3)$ čas

$O(n^2)$ pamäť

Štruktúra s minimálnou voľnou energiou (MFE folding)

Realistickejšia formulácia problému určovania sekundárnej štruktúry RNA.

Predpoklad: molekula v rovnovážnom stave

s minimálnou Gibbsovou voľnou energiou (Gibbs free energy).

Energie pre niektoré sekvencie experimentálne zmerané.

Nearest neighbor model: sada parametrov, energie pre dvojice susedných párov v helixoch, dĺžky slučiek atď'.

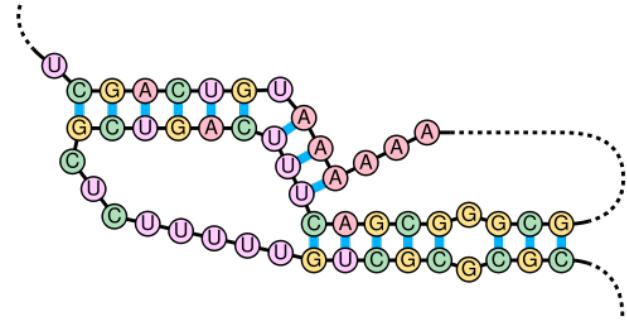
Odvodené z nameraných dát.

Príklad:

Y:	A	C	G	U
5' CX 3'				
3' GY 5'	X:A . . . -2.1			
	C . . -3.3 .			
	G . -2.4 . -1.4			
	U -2.1 . -2.1 .			

Štruktúra s minimálnou energiou sa dá nájsť podobným (ale zložitejším) dyn. programovaním (Zuker and Stiegler, 1981)

Algoritmy dovoľujúce pseudouzly

Vo všeobecnosti NP-ťažký problém (Lyngso and Pedersen 2000).

Pomalé dyn. programovanie $O(n^4) - O(n^6)$ nájde niektoré typy pseudouzlov
(Rivas and Eddy 1999)

Tiež môžeme použiť heuristiky (opakované vytváranie silných helixov) alebo
celočíselné lineárne programovanie (posledné cvičenia pre informatikov)

Pravdepodobnostné modely na predikciu štruktúry

Chceme: model, ktorý generuje dvojice sekvencia a sek. štrukúra

Použitie: pre danú sekvenciu nájsť najpravdepodobnejšiu štruktúru

HMM nevhodné: závislosti medzi vzdialenými spárovanými bázami.

**Stochastická bezkontextová gramatika,
stochastic context free grammar (SCFG):**

Rozšírenie bezkontextových gramatík

Pravidlám pridáme pravdepodobnosti

Stochastické bezkontextové gramatiky (SCFG)

neterminály (veľké písmená) podobné na stavy v HMM,

terminály (malé písmená) reprezentujú nukleotidy.

Pravidlá prepisujú neterminál na reťazec terminálov a neterminálov.

Každé pravidlo má pravdepodobnosť.

Príklad: jeden neterminál, 14 pravidiel (ϵ =prázdny reťazec)

$$S \rightarrow \overbrace{aSu}^{0.1} \mid \overbrace{uSa}^{0.1} \mid \overbrace{cSg}^{0.1} \mid \overbrace{gSc}^{0.1}$$
$$\overbrace{aS}^{0.05} \mid \overbrace{cS}^{0.05} \mid \overbrace{gS}^{0.05} \mid \overbrace{uS}^{0.05} \mid \overbrace{Sa}^{0.05} \mid \overbrace{Sc}^{0.05} \mid \overbrace{Sg}^{0.05} \mid \overbrace{Su}^{0.05} \mid \overbrace{SS}^{0.1} \mid \overbrace{\epsilon}^{0.1}$$

V každom kroku zvoľ jeden (napr. najľavejší) neterminál,

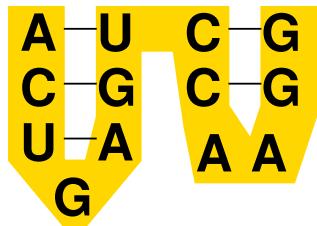
prepíš ho náhodne zvoleným pravidlom:

$$S \rightarrow SS \rightarrow \textcolor{red}{aSu}S \rightarrow a\textcolor{red}{cS}guS \rightarrow acu\textcolor{red}{S}aguS \rightarrow acug\textcolor{red}{S}aguS \rightarrow acugag\textcolor{red}{u}S \rightarrow acugag\textcolor{red}{u}gu\textcolor{red}{c}Sg \rightarrow acugag\textcolor{red}{u}gucc\textcolor{red}{c}Sgg \rightarrow acugag\textcolor{red}{u}gucc\textcolor{red}{S}agg \rightarrow acugag\textcolor{red}{u}gucc\textcolor{red}{a}Sagg \rightarrow acugag\textcolor{red}{u}gucc\textcolor{red}{a}agg$$

Stochastické bezkontextové gramatiky

$S \rightarrow aSu | uSa | cSg | gSc | aS | cS | gS | uS | Sa | Sc | Sg | Su | SS | \epsilon$

$S \rightarrow SS \rightarrow aSuS \rightarrow acSguS \rightarrow acuSaguS \rightarrow acugSaguS \rightarrow acugagaguS \rightarrow acugagaguCSg \rightarrow acugagucgScg \rightarrow acugagucgSacg \rightarrow acugagucgaSacg \rightarrow acugagucgaacg$

Bázy vygenerované v jednom kroku sú spárované.

Úloha: Nájdi najpravdepodobnejšie odvodenie danej RNA

⇒ určuje sekundárnu štruktúru

Riešenie: Dynamické programovanie (CYK algoritmus), $O(n^3)$

Trénovanie parametrov: zo známych RNA štruktúr

Gramatiky vs. minimalizácia energie

Výhody gramatík:

- možno automaticky trénovať, netreba náročné experimenty,
- rozšíriteľné na modely viacerých sekvencií.

Nevýhody gramatík:

- jednoduché gramatiky nevystihujú všetky aspekty problému,
- nižšia presnosť ako minimalizácia energie.

Evolúcia RNA sekvencií

Často vidíme koreláciu medzi mutáciami v spárovaných bázach.

Napr. C sa zmení na A, spárované G sa súčasne zmení na U

Príklad: niekoľko sekvencií z D ramena tRNA

((((.))))

GCUCAGCC . CGGG . . . AGAGC

GCCUAGCC . UGGUCA . AGGGC

GUCUAGC . . . GGA . . . AGGAU

GAGCAGUU . CGGU . . . AGCUC

GUUCAAUC . . GGU . . . AGAAC

Úloha: daných je niekoľko (zarovnaných) sekvencií RNA

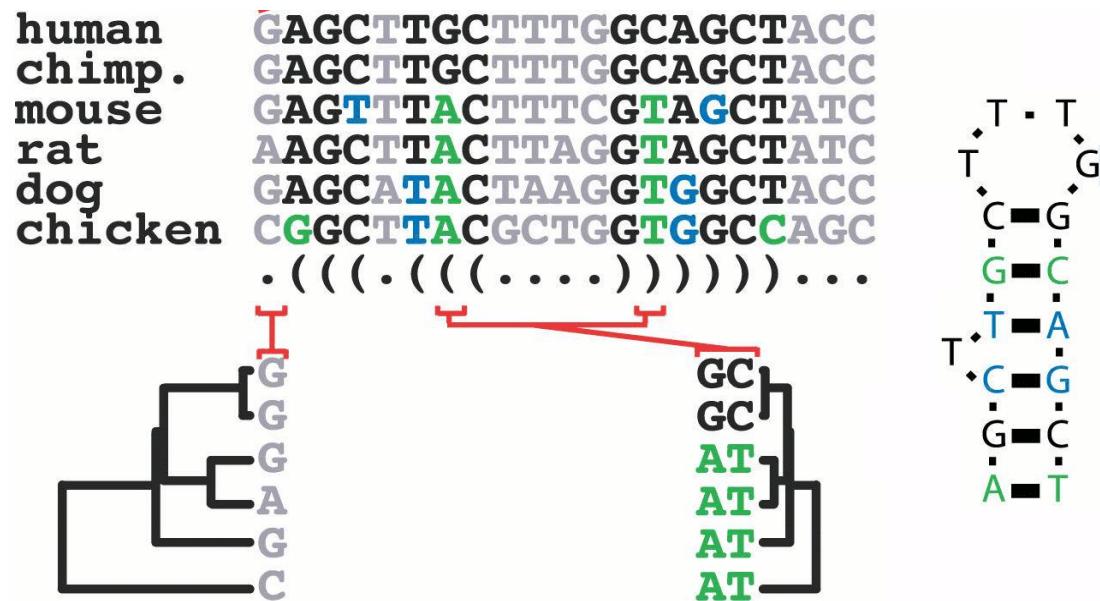
najdite ich spoločnú RNA štruktúru

(korelácie medzi spárovanými bázami potvrdzujú správnosť štruktúry)

Hľadanie spoločnej štruktúry pre viacero sekvencií

Phylo-SCFG:

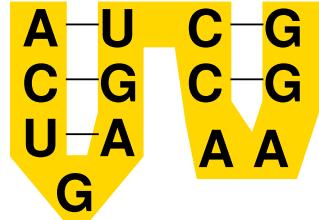
- namiesto jednotlivých báz emituje stĺpce zarovnania podľa fylogenetického stromu.
- nespárované bázy emituje bežou substitučnou maticou,
- spárované bázy substitučnou maticou dvojíc (16×16).

Problém: hľadanie známych typov RNA génov v genóme

- Databáza Rfam: štruktúry pre >4000 rodín RNA génov
- Pre každú rodinu zarovnanie a pravdepodobnostný model
- Pre RNA kovariančné modely (covariance model, CM):
špeciálny typ SCFG
- Podobná myšlienka ako profilové HMM pre proteínové rodiny

Kovariančný model

$$\begin{array}{lll} S \rightarrow B_1 & P_1 \rightarrow aP_2u & P_4 \rightarrow cP_5g \\ B_1 \rightarrow P_1P_4 & P_2 \rightarrow cP_3g & P_5 \rightarrow gL_2c \\ & P_3 \rightarrow uL_1a & L_2 \rightarrow aL_3 \\ & L_1 \rightarrow gE_1 & L_3 \rightarrow aE_2 \\ & E_1 \rightarrow \epsilon & E_2 \rightarrow \epsilon \end{array}$$

- $S = \text{start}, E_i = \text{end}$
 $P_i = \text{pár}, L_i = \text{nespárovaná báza vľavo}, R_i = \text{nespárovaná báza vpravo}$
ďalšie neterminálne modelujú indely.
- terminálne (bázy) sa emitujú s pravdepodobnosťami **podľa príslušného stĺpca zarovnania**
Napr. $P_1 \rightarrow \overbrace{aP_2u}^{0.2} | \overbrace{uP_2a}^{0.2} | \overbrace{cP_2g}^{0.4} | \overbrace{cP_2u}^{0.1}$
- veľkosť gramatiky úmerná dĺžke modelovanej RNA rodiny

Kovariančný model

Použitie:

hľadaj výskyty génu v DNA (lokálne zarovnanie),
nájdi štruktúru nového génu z tej istej rodiny (globálne zarovnanie).

Dynamické programovanie: čas $O(MND^2)$,

M = počet neterminálov v gramatike, úmerný dĺžke zarovnania,

N = dĺžka DNA sekvencie,

D = max. dĺžka RNA génu v DNA (úmerná M).

Zrýchlenie:

nájdi sľubné úseky podobné na sekvencie v RNA rodine

(iba na základe podobnosti sekvenčí)

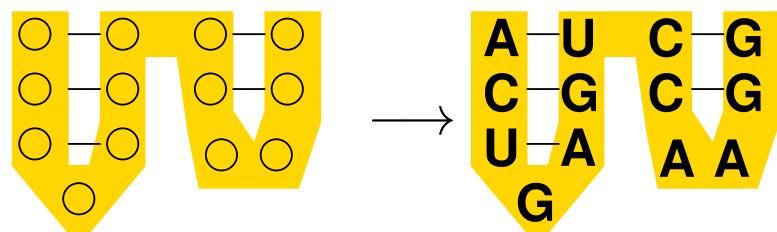
aplikuj CM iba na sľubné úseky

Problém: dizajn RNA

Daná RNA sekundárna štruktúra (párovanie).

Nájdi sekvenciu, pre ktorú je táto štruktúra optimálna.

Nie je známy efektívny algoritmus, heuristiky často nájdu sekvenciu pomerne rýchlo.

Použitie: skúmanie možných RNA štruktúr, vývoj liekov (ribozymes, riboswitches), RNA pre laboratórne techniky, RNA nanoštruktúry

Zhrnutie

- Určovanie sekundárnej štruktúry RNA:
minimalizácia energie, pravdepodobnostné SCFG
- Lepšie výsledky, keď použijeme zarovnanie viacerých sekvencií (PhyloSCFG)
- Známe rodiny reprezentujeme pomocou kovariančných modelov
v nových sekvenciách hľadáme výskyty rodín z databázy Rfam
- Väčšina problémov sa dá riešiť dynamickým programovaním, ktoré je
pomerne pomalé a ignoruje pseudouzly.
- Ďalšie zaujímavé problémy: napr. dizajn RNA štruktúr